

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Актуальність. Неможливо уявити повноцінне існування людини в соціальному довіллі без такої цілісної психологічної якості, що інтегрує духовні, соціально-психологічні та психофізіологічні функції особистості, як відповідальність. Для людини з розвиненим почуттям відповідальності характерним є усвідомлення важливості і необхідності доручень, обов'язків, які покладаються на неї, сумлінне їх виконання; прагнення вийти за рамки формального обов'язку; здатність передбачати наслідки своїх вчинків та коригувати свою діяльність. Про таких говорять: «на нього можна покластися», «він не підведе», «якщо сказав, то обов'язково зробить», «дарма слів на вітер не кидає», «він усе виконає вчасно і якнайкраще», «йому можна довіряти». Без сумніву, кожному з нас приємно мати справу з такою людиною, бачити її у своєму оточенні. Недарма відповідальна людина завжди користується повагою та визнанням серед людей.

Мета статті: з'ясувати психологічні умови, що впливають на розвиток відповідальності у дітей молодшого шкільного віку.

Відповідальність як внутрішня якість особистості з одного боку становить собою знання етичних норм, їх усвідомлення та виконання, а з іншого – це почуття, яке передає ставлення особистості до людей, тих чи інших явищ, подій навколишнього світу. В силу вираження індивідуального характеру особистості у ставленні і локалізації контролю над значущими для неї подіями, у психологічній літературі відповідальність пов'язується з таким поняттям, як «локус контролю» або рівень суб'єктивного контролю, який виступає здатністю людини бачити джерело управління своєю життєдіяльністю або у зовнішньому середовищі, або у внутрішньому, тобто в собі самому; вказує, наскільки активною чи пасивною є особистість стосовно своєї діяльності, свого життя. Якщо за всі події, що відбуваються в її житті, людина бере відповідальність на себе, це вказує на інтернальний контроль;

при екстернальному відповідальність передається зовнішнім факторам: іншим людям, обставинам, долі, випадку. Більша міра обізнаності в проблемі і ситуації, більша відповідальність притаманна інтерналам, ніж екстерналам. Локус контролю формується в процесі соціалізації особистості і є її стійкою рисою, оскільки поведінку даної особистості в різних випадках характеризує один і той же тип контролю [5, 208 – 209].

Оскільки відповідальність – це якість високого ступеня інтеграції, вона тісно пов'язана з низкою інших якостей та умінь особистості молодшого школяра, таких як: чесність, справедливість, принциповість, пунктуальність, готовність відповідати за наслідки своїх учинків. Виконання будь-якої справи, доручення вимагає також вольових якостей: наполегливості, стійкості, витримки, старанності. Успішно реалізувати названі якості можливо за умови, якщо у людини розвинені емпатія, почуття обов'язку, совість. Таким чином, відповідальність проявляється не тільки в характері, а й у почуттях, сприйнятті, усвідомленні, світогляді, у різних формах поведінки людини. Подібна ситуація робить вкрай важливим вирішення завдання формування і розвитку відповідальності у тісному взаємозв'язку між когнітивною, емоційною і поведінковою сторонами свідомості особистості. Когнітивний компонент – система засвоєних знань про сутність відповідальності, про норми поведінки, через які реалізується ця якість. Мотиваційний компонент включає в себе ієрархію мотивів соціально відповідальної поведінки. Поведінковий компонент виражається у виборі та здійсненні певної лінії поведінки, що відповідає нормі «бути відповідальним». Як зазначає М. В. Савчин, відповідальність – це «одна з найвпливовіших загальних властивостей особистості, що поєднує в собі компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфер людини як тілесно-душевно-духовної цілісності» [7, 8]. Недарма психологи вважають відповідальність «якістю вищого порядку».

Оскільки «треба» – не завжди є вагомим аргументом для дитини молодшого шкільного віку, ніщо не зможе краще переконати її в необхідності виконання

тих чи тих вимог і обов'язків, ніж особиста мотивація до відповідального стилю поведінки. Мотив – власний, внутрішній стимул до вчинення благородної дії, це джерело почуття відповідальності – головного критерію ступеня етичного розвитку. Мотиви, в основі яких лежать страх, користь, розважливість, гордість, честолюбство, марнославство, заздрість не дають підстави говорити про засвоєння дитиною етичної норми «бути відповідальним». Позитивними ж мотивами відповідального ставлення до дорученої справи або відповідальної поведінки можуть слугувати: турбота про благо ближнього (розуміння дитиною потреби своїх зусиль для інших), спонукання до співчутливості і совісті; розуміння доцільності зусиль, цілеспрямованість; отримання задоволення від вчасного і старанного виконання дорученого або не вчинення негідної дії. Разом з тим, як вказує О. Ф. Плахотний [4], недостатньо знати, якими мотивами та інтересами керується людина в своїй поведінці. Необхідно уявляти наскільки вона готова керуватися тими чи іншими інтересами, яка її установка на здійснення вчинку.

На думку С. Л. Рубінштейна, «потрібно враховувати не тільки формальну відповідність зовнішньої поведінки вимогам суспільства, не зовнішню пристосованість до них, а формування внутрішніх спрямувань, які відповідають не букві, а духу моральних вимог, з яких в порядку внутрішніх закономірностей випливає моральна поведінка. Без належного внутрішнього ставлення відповідність поведінки цим вимогам дуже слабка, ненадійна. Обмеження виховного впливу тільки висуванням вимог призводить до незначного або негативного результату. Вся справа в тому, щоб зробити моральні вимоги внутрішньо значущими для людей» [6, 138 – 139]. Виходячи з цього, у процесі розвитку відповідальності вона має стати внутрішньою потребою, яка б координувала вчинки дитини на основі добровільного і усвідомленого слідування вимогам етичної норми «бути відповідальним». Саме тому ми виділяємо ще одну психологічну умову

розвитку відповідальності у молодших школярів – осмислення й усвідомлення відповідальності як важливої етичної риси людини.

Як правило, людина відчуває себе відповідальною лише за ті процеси, в яких вона безпосередньо бере більш або менш активну участь і має можливість вибору. «Де немає вибору, там немає й відповідальності», – зазначає О. Спіркін [8, 293].

Свої вчинки молодший школяр оцінює, орієнтуючись на їх прямі наслідки: за погане – карають, гарне – схвалюється. Згодом зовнішня система етичних норм і правил інтеріоризується, дитина намагається поводитися добре головним чином із потреби у схваленні з боку значущих для неї осіб і у підтриманні відповідного порядку. «Хороше» спочатку усвідомлюється як те, що схвалюється значущими для дитини людьми, а потім як те, що відповідає певним етичним нормам. Розуміння моралі як сукупності норм і очікувань оточуючих людей означає, що етичні норми все ще сприймаються молодшим школярем як щось зовнішнє, формальне. Виконуючи їх, молодший школяр орієнтується не на усвідомлений принцип, а на зовнішній авторитет. Це є причиною деякої нестабільності у поведінці дітей молодшого шкільного віку, її залежності від зовнішніх впливів. Етичне зростання особистості можливе за умови вивільнення від егоцентризму та реалізму, а також від односторонньої поваги. Такі психологічні ознаки етичного розвитку особистості характеризують виникнення у неї форми відчуття соціальної відповідальності, яке виявляється у контактах, взаєминах з іншими людьми. Початкова форма соціальної відповідальності у дітей молодшого шкільного віку характеризується такими показниками: дитина виявляє готовність і прагнення брати на себе відповідальність за виконання справи, усвідомлює необхідність і важливість обов'язкового її виконання не тільки для себе, але і для інших людей. Варто зазначити, що дослідження С. Я. Лайзане [3] показали, що вольові якості, у тому числі відповідальність, проявляються в молодшому шкільному віці переважно в ігровій діяльності, потім – у

трудовах діях, і лише на третьому місці, по мірі формування позиції школяра, – у навчальній діяльності.

Психологічні дослідження (Абульханова-Славська К. А., Іванова Т. С., Лайзане С. Я. та ін.) вказують на зв'язок відповідальності з ініціативою. Розвиток відповідальності у дітей молодшого шкільного віку буде відбуватися ефективніше за умови розвитку у них ініціативи. Так, К. А. Абульханова-Славська стверджує, що «критерієм повноти прийняття особистістю відповідальності може слугувати узгодження необхідності з бажаннями і потребами особистості, а тому й з ініціативою у здійсненні справи» [1, 113]. Виявляючи ініціативу, людина виступає у ролі суб'єкта відповідальності. Гармонійне поєднання ініціативи з відповідальністю дає можливість дитині протиставити власну впевненість схваленню-несхваленню оточуючих. Якщо ж зв'язок ініціативи і відповідальності носить негармонійний чи суперечливий характер, то це призводить до невпевненості, що проявляється в нездатності протиставити свої критерії успіху оцінкам оточення. Відповідальна людина не тільки знає, що вона робить, але може передбачати результати своїх дій. Для неї властива впевненість у своїх силах, уміння співвідносити їх з тими завданнями, які потрібно вирішувати.

Розвиток відповідальності у дітей молодшого шкільного віку – важкий і тривалий процес, який іде паралельно із формуванням почуття обов'язку і людської гідності. Як поняття, що характеризує моральну діяльність людини, відповідальність тісно пов'язана з такою категорією, як обов'язок. Обов'язок, який лежить в основі етичної поведінки людей, передбачає перетворення морально-етичних вимог в програму діяльності для кожної конкретної особистості. Необхідною умовою для формування обов'язку – найбільш високого розвитку морально-етичної свідомості особистості – є наявність розвиненої моральної відповідальності і совісті. Реалізуючись в моральній відповідальності, обов'язок виступає в ролі об'єктивної основи морально вільної поведінки і діяльності, а совість є формою самоконтролю

особистості. У процесі шкільного життя молодший школяр активно засвоює етичні норми, накопичує етичні знання, на основі яких у нього виробляються переконання, з'являються прагнення стати кращим, формуються етичні погляди, принципи, стійкі мотиви відповідальної поведінки. Емпіричний матеріал про етичні норми, які функціонують у суспільстві дитина молодшого шкільного віку отримує з реального життя з притаманними йому протиріччями, проблемами, конфліктами, із засобів масової інформації, шкільного середовища і позашкільного досвіду спілкування. Як зазначає М. Й. Боришевський [2], саме зміст засвоєних етичних знань, характер і спрямованість етичних поглядів, переконань, ідеалів і світогляду в цілому визначає рівень морального розвитку особистості молодшого школяра і є основою для формування відповідальності.

Відповідальність не виникає сама по собі, а зароджується, розвивається і виховується, закріплюється тими суспільними умовами, в яких живе молодший школяр. Проте, якими б не були суспільні умови, діти вчаться на прикладах дорослих. Тільки відповідальні дорослі можуть виховати відповідальних дітей. Тому так важливо, щоб дитина щоденно бачила зразки відповідальної поведінки людей, що її оточують.

Висновки. Отже, наше дослідження показало, що відповідальність – складне за своєю структурою психологічне утворення особистості. Воно включає в себе низку компонентів: свободу волі, усвідомлення обов'язку, совість; взаємопов'язане з багатьма якостями особистості: чесністю, справедливістю, принциповістю, дисциплінованістю. Відповідальність – це етична життєво необхідна цінність вищого порядку. Розвиток відповідальності у молодших школярів буде проходити ефективніше при реалізації таких психологічних умов: осмислення і усвідомлення відповідальності як важливої і необхідної якості людини; розвиток емоційної і мотиваційної сфери; формування механізмів саморегуляції поведінки; накопичення позитивного досвіду комунікативної взаємодії. Подальше дослідження проблеми розвитку відповідальності у молодших школярів сприятиме розробці навчальних

програм, покликаних вирішувати освітні, виховні, розвиваючі завдання в ході становлення особистості дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 196 с.
2. Боришевський М. Й. Розвиток морального саморегулювання поведінки учнів / М. Й. Боришевський. – К.: Рад. шк., 1985, вып. 24. – 119 с.
3. Лайзане С. Я. Диагностика уровня развития воли и внимания детей / С. Я. Лайзане // Диагностика интеллектуального развития учащихся. – Рига, 1980.
4. Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект проблемы) / А. Ф. Плахотный. – Х., 1972. – 158 с.
5. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с. – Бібліогр.: с. 263 – 293.
6. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологи / С. Л. Рубинштейн. – М., 1959. – 354 с.
7. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук. – К., 1997. – 50 с.
8. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М.: Просвещение, 1972. – 344 с.